

nor their individual actions. I would have liked to have seen some specific, concrete examples. Finally, the book is well written and contains very few printing errors. Its publication in English should find an audience beyond the Netherlands.

Joyce M. Mastboom

M. C. Engels, *Merchants, interlopers, seamen and corsairs. The 'Flemish' community in Livorno and Genoa (1615-1635)* (Dissertatie Leiden 1997; Hilversum: Verloren, 1997, 345 biz., ISBN 90 6550 570 9).

Een economisch-historische studie op grond van Italiaanse bronnen van de hand van een Nederlandse auteur: dat komt niet vaak voor. In dat opzicht heeft Marie-Christine Engels in ieder geval een bijzondere prestatie geleverd. Maar er is meer waarom dit proefschrift aandacht verdient. Met haar onderzoek in Italiaanse archieven heeft Engels het recent herleefde debat over omvang en aard van de Nederlandse handel in de beginperiode van de commerciële suprematie van de Republiek een flinke stap verder gebracht.

De aanleiding was simpel: er was in Italië een mooi archief beschikbaar. In het Staatsarchief te Florence wordt sinds lang een verzameling stukken bewaard, afkomstig van de Nederlandse kooplieden Joris Janssen en Bernard van den Broecke, die zich waarschijnlijk omstreeks 1616 in de nieuwe havenstad van Toscane, Livorno, vestigden. De collectie bevat het grootste deel van het 'bedrijfsarchief' van hun firma, die tot circa 1634 actief is gebleven. Het is tot nu toe het enige archief van Nederlandse handelaars in Livorno uit deze periode dat we kennen.

Engels heeft haar onderzoek echter niet tot deze ene, unieke collectie beperkt. Ze heeft nog verschillende andere soorten bronnen geraadpleegd, die licht konden werpen op de omstandigheden waaronder kooplui als Janssen en Van den Broecke opereerden. Aan de hand van bijvoorbeeld verslagen van het douanekantoor in Livorno, registers van de gezondheidsdienst in Livorno en Genua (die gegevens bevatten over schepen afkomstig uit gebieden met een verhoogd risico op besmettelijke ziekten), scheepsverklaringen en notariële archieven in Florence en Genua, aangevuld met de 'normale' archieven in Nederland zoals het notarieel in Amsterdam en de 'Liassen Barbarije' op het ARA, heeft ze een algemeen beeld van de handel en scheepvaart tussen Italië en de Republiek tussen omstreeks 1615 en 1635 en het leven in de Nederlandse handelskolonies te Livorno proberen te schetsen.

Het boek valt in twee delen uiteen, die precies (zij het in omgekeerde volgorde) met het onderscheid tussen bedrijfs- en algemene geschiedenis corresponderen. Het eerste deel geeft een beschrijving van de context waarin het handelsverkeer plaatsvond, van de opkomst van het groothertogdom Toscane en de aanleg van de haven van Livorno tot en met de inrichting van de huizen van de Nederlandse kooplui ter plaatse. In het tweede deel worden systematisch en chronologisch de activiteiten van de firma van Janssen en Van den Broecke geanalyseerd. Hier worden vragen gesteld als: in welke producten handelde de firma? Met wie hadden de firmanten contacten? Op welke markten bewogen ze zich? En waarom raakte hun bedrijf uiteindelijk in financiële problemen? De studie sluit af met een ruim 80 pagina's lange appendix, waarin bijzonderheden worden verstrekt over alle Nederlandse schepen die in de jaren 1620, 1625 en 1630 te Livorno arriveerden.

Engels' bijdrage aan het debat over omvang en aard van de Nederlandse handel ligt met name op twee punten. Ten eerste laat ze zien dat het aantal schepen dat in de jaren 1590-1615 uit de Republiek op Italië voer, hoger geweest moet zijn dan auteurs als Braudel en Romano, Hart en Van Royen hebben aangenomen en dat naast Livorno ook havens als Genua en Venetië in die

periode nog belangrijke plaatsen van bestemming waren. Het duurde tot de jaren twintig vóór de nieuwe haven in Toscane meer Nederlandse schepen aantrok dan Genua. Ten tweede kan Engels door haar gedetailleerde onderzoek over individuele kooplui aantonen dat Amsterdamse handelaars die in de Italiëvaart actief waren zich in de eerste decennia van de zeventiende eeuw niet — zoals Jonathan Israel meende — steeds meer gingen toeleggen op de handel in luxeproducten, maar ook bulkgoederen als graan en vis bleven verscheppen. En dat was ook logisch: waarom zouden ze zich in luxe waren specialiseren als ook de handel in bulkgoederen nog steeds mooie winsten kon opleveren?

Jammer is wel, dat het boek zichtbaar sporen van zijn ontstaansgeschiedenis draagt. Het archiefmateriaal was er vóór de vraagstelling. Aan gegevens heeft Engels geen gebrek, maar ze is er niet in geslaagd een scherp geformuleerde probleemstelling te presenteren. In de inleiding zegt ze hierover niet meer dan dat ze 'a more accurate picture of the activities of Dutch merchants and seamen' in Livorno en Genua wil schetsen. Hoewel de feiten allemaal keurig overzichtelijk zijn gerangschikt, is een analytisch kader moeilijk te vinden. De studie van het ondernemersgedrag van de Nederlandse kooplui in Italië in het algemeen en van Janssen en Van den Broecke in het bijzonder gaat niet erg diep. Ik krijg de indruk dat Engels juist daar stopt, waar ze werkelijk vernieuwende inzichten over de relatie tussen de ondernemers en hun omgeving had kunnen bijdragen. De laatste zinnen vóór de conclusie luiden (218): 'Although Van den Broecke and partners invested in ships, they do not seem to have invested in immovable property. It is uncertain whether this was a deliberate choice or a consequence of political measures of the Tuscan Grand Duke in order to prevent foreigners investing their money in this way'. Daar had ik nu graag meer over willen horen. Hetzelfde geldt voor de afbakening in de tijd. Het verhaal houdt weliswaar op in 1635, maar het is niet recht duidelijk waarom, behalve dat de jaren dertig voor alle handelaars in Livorno een periode van crisis waren en ook de firma van Janssen en Van den Broecke haar activiteiten staakte. Zou het niet interessanter zijn geweest het onderzoek wat langer door te trekken, zodat ook de eventuele herstructurering van het handelspatroon die in reactie op de crisis plaatsvond nog had kunnen worden meegenomen? Maar dat neemt allemaal niet weg dat we hier toch met een uiterst nuttig boek over de handel tussen de Republiek en Italië in de vroege zeventiende eeuw te maken hebben.

C. A. Davids

H. Bots, O. S. Lankhorst, C. Zevenbergen, ed., *Rotterdam bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam VI, Historische publicaties Roterodamum CXII; Rotterdam: Gemeentelijke archiefdienst, 1997, 566 blz., ISBN 90 7289 224 0).

Voor het eerst sinds vierentwintig jaar verschijnt weer een deel in de Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, de reeks die in 1892 begon met Ungers Rotterdamse regeringslijsten. Dit nieuwe boek is in nauwe samenwerking met het Pierre Bayle-instituut voor intellectuele betrekkingen tussen West-Europese landen in de Nieuwe Tijd van de Nijmeegse universiteit tot stand gekomen en is gewijd aan de boekverkopers in de zeventiende en achttiende eeuw. Want Rotterdam bezette de vierde plaats in de Republiek wat boekproductie betrof. Dat kwam door de aanwezigheid van vooraanstaande Franse geleerden als Bayle en anderen en door de grote Engelse kolonie, die er zich ophield met bijvoorbeeld B. Furly en John Locke als belangrijke leden. Deze bloei die tegen 1700 zijn hoogtepunt bereikte, werd ook gestimuleerd door de vele internationale handelscontacten. Al werden er veel buitenlandse boeken uitgegeven,